

Developing teaching competence of students of geography (future geography teachers) – assumptions and reality

Formování kompetencí studentů geografie – budoucích učitelů v oblasti přípravy k vedení cvičení a terénní výuky na škole – předpoklady a skutečnost

Wiktor OSUCH

Pedagogical University of Cracow, Poland; wiktos_ osuch@wp.pl wiktosuch@ap.krakow.pl

Abstract

Subject and regional field exercises constitute most important supplementing classes in developing object and teaching competence of students of geography. At the Pedagogical University of Cracow, an analysis of the effect of chosen forms of education was an essential aim of the conducted questionnaire survey (of cosy classes, field exercises and traineeship) to develop individual subject and didactical competence of geography students and the degree of taking control of this competence. On the basis of conducted examinations they noticed that students of geography were not able to conduct field classes. The lack of this ability results above all from little abilities of organising such classes during the traineeship of students of geography at schools. Moreover, teachers of geography – careers of students practice often avoid conducting field classes in geography, especially at post-secondary schools. At present, a constantly reducing number of field classes is a worrying phenomenon (of lesson in the field) led by students of geography undergoing traineeships at secondary schools and post-secondary schools. These issues require wider irradiating and finding specific solution.

Keywords: geographers' education, geographers' competences, teaching practice.

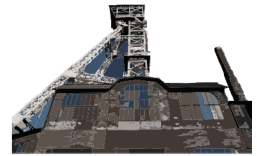
Klíčová slova: vzdělávání geografů, předmětové a didaktické kompetence, pedagogická praxe.

V didaktické literatuře v Polsku je často zmiňována problematika aktivit a terénní výuky v hodinách zeměpisu nebo přírodopisu, stejně tak jako organizování školních exkurzí.

Školní exkurze jsou součástí organizačního systému výukového a výchovného procesu. W. Okoń v publikaci „Wprowadzenie do dydaktyki ogólnej” (Nakladatelství „Żak” Varšava) má za to, že školní exkurze spolu s výukou a domácími úkoly jsou organizačními způsoby vzdělávání (Okoń, 1998). Stejněho názoru jsou také významní pedagogové, mj. B. Suchodolski, K. Sośnicki, K. Lech, J. Bartecki, dále geografové a didaktici geografie – v meziválečném období W. Nałkowski, S. Niemcówna, B. Krygowski, po 2. světové válce G. Wuttke, M. Czeakańska J. Barbag, Z. Batorowicz, J. Winklewski i S. Piskorz (Janowski 2004). Na významnou úlohu školních exkurzí v procesu zeměpisného vzdělávání upozorňovali rovněž autoři výukových programů zeměpisu, mj. – J. Mordawski, J. Makowski, M. Augustyniak (1999), E. Świtalski (1990), I. Janowski (2004) a B. Wójtowicz (2006). K významnějším publikacím patří, mj.: Szkolne koła geograficzne i turystyczno-krajoznawcze (E. Świtalski 1985), Nauczanie w pracowni geograficznej (K. Tywoński 1988), Zajęcia terenowe w nauczaniu geografii (E. Świtalski 1990), Lekcja w terenie (S. Zajac 1995), Skrypt do ćwiczeń z dydaktyki geografii (Z. Podgórski 1997).

I. Janowski (1999) provedl mezi studenty postgraduálního studia geografie WSP v Kielcích dotazníkové průzkumy, které se týkaly organizování exkurzí a terénních cvičení. V té době bylo organizování terénních cvičení prakticky bezproblémové - 97% dotazovaných nemělo problémy s jejich organizováním, 85% studentů během posledních dvou let se zúčastnilo exkurze. Nejčastějšími tématy uskutečňovanými v době terénních cvičení byly: orientace v terénu, určování směrů, měření relativní výšky, rozbor geologického nebo půdního odkryvu, nejbližší okolí krajiny. I. Janowski (2002) se domnívá, že učitelé nesprávně pochopili výsledky výuky a příliš snadno se vzdávají terénní výuky. Je pravdou, že je tomu třeba věnovat více času, ne vždy jsou poblíž školy zajímavá místa a studenti působí jistě pedagogické problémy. Mnoho učitelů terénní výuky nepovažuje za nejlepší způsob výuky zeměpisu splnění programových povinností. Učitelé jsou nedostatečně připraveni (potvrdily to průzkumy na Katedře didaktiky geografie a vlastivědy v Kielcích (Zakładzie Dydaktyki Geografii i Krajoznawstwa IG WSP w Kielcach) na postgraduálních studiích) a na gymnáziu jsou nejasně formulované programové vůdčí myšlenky.

Podle E. Świtalského (1990) je terénní výuka chápána jako činnost mimo školní budovu, která probíhá na jedné nebo dvou přednáškách a která je spojena s průběžným plněním programových problémů a vyučovacích témat. Terénní výuka musí být dopředu náležitě připravena a

respektována učitelem rozvrhu. Důležitý je podnět k aktivitě žáka a jeho motivace, terénní výuka je pak výborným prostředkem pro realizaci edukačních forem a regionální vzdělávání. Kromě toho I. Janowski (2004) předložil rozbor vybraných výukových programů s ohledem na možnosti realizace přírodopisných školních exkurzí na základní škole, podobně jako zeměpis na gymnáziu a lyceu. Podle B. Wójtowiczovej (2006) exkurze přispívají k pochopení reality různých oblastí, zjednodušují diskuse a výměny názorů, rozvíjejí vědecké zaujetí a také potvrzují pravdivost dříve získaných znalostí a tyto znalosti aktualizují.

Školní exkurze by měla být založena na smysluplné účasti, pronikání k pravdě, prociťování. „Školní exkurze vyžaduje používání základních didaktických pravidel, přechod od: nejbližšího okolí školy ke stále vzdálenějšímu, kratší exkurze k delší, jednoduchých pozorování ke složitějším, jednoduššího tématu k obtížnějším, pasivních postojů k aktivním, zábavných prvků k vědeckým, kolektivních činností k individuálním, všeobecných problémů k odborným, povinných činností k nepovinným, mimo vyučování a mimo školu“ (Janowski 2007, str. 44).

Krátký přehled literatury ukazuje na to, jak důležité by měly být exkurze a terénní výuka v zeměpisném vzdělávání studentů na různých stupních vzdělávání.

V dnešní době o něco méně důležitá je publikace z oblasti praktické přípravy studentů geografie – budoucích učitelů a jejich účast v terénních cvičeních. Mezi studenty geografie v oblasti programu, organizace nebo průběhu terénní praxe psali v Polsku, mj. J. Flis (1955), T. Ziętara a J. Mądry (1996), J. Mądry a W. Osuch (2004), W. Osuch (2005), D. Piróg (2008).

Předmětové a regionální terénní cvičení jsou často započítávány k terénní praxi a určují nedílnou součást zeměpisných studií. Pro svůj význam umožňují využít nejlepší metody přímého pozorování, která dovoluje poznávání různorodých spojených a na sobě závislých prvků krajiny. Touto metodou se získávají dovednosti cílevědomého a záměrného pozorování forem a jevů v souvislosti s jejich orientováním. Předmětová a regionální terénní cvičení jsou významnou příležitostí k utváření představ a zeměpisných pojmů, umožňují také opravu chybných nebo nepřesných představ studentů během kamerálního způsobu vedení výuky (Flis 1955).

Předmětové terénní cvičení, regionální terénní cvičení se od sebe odlišují cílem vzdělávání, organizačním a metodickým řešením. Cílem předmětových terénních cvičení je mj.:

- a) pochopení metod, které vedou k řešení konkrétních úkolů v terénu, dále pochopení a porozumění vybraných prvků zeměpisného prostředí;

- b) kontrola, ověření a použití vědomostí získaných během teoretických studií stanoveného předmětu a zároveň udělení jim prospěšného významu;
- c) vzdělávání, kterak provádět pozorování a vyvozovat konkrétní závěry;
- d) vzdělávání, kterak analyzovat zeměpisné prostředí, rozlišovat jeho prvky, zaznamenávat probíhající jevy, procesy a vzniklé formy, také objasňovat stávající sounáležitosti;
- e) vzdělávání, kterak neomezeně pobývat v terénu a pracovat s jednoduchými měřicími přístroji (Mądry, Ziętara 1996).

Cílem regionálních terénních cvičení je:

- a) pochopení různorodých typů zeměpisného prostředí, ale také typů hospodářské činnosti, které jsou spojené s prostředím;
- b) formování dovedností cílevědomého a účelného pozorování forem a jevů;
- c) vytváření estetických pocitů a vlasteneckých postojů, ukazování krás Polska, kulturních památek a národních památníků, současných hospodářských úspěchů;
- d) příprava studentů k vedení školních zeměpisných exkurzí (Osuch, 2005).

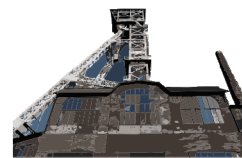
Regionální terénní cvičení mají mimořádný význam pro budoucí učitele zeměpisu. Jsou specifickým vzorem pro správné organizování a vedení školních zeměpisných exkurzí, jak z hlediska meritorního, tak i organizačního. Cvičení jsou dobrou příležitostí k propojení aktuálního pozorování s informacemi a dovednostmi získaných v průběhu studií, během kamerálního způsobu vedení výuky a jednotlivých terénních disciplín, které vedou různí odborníci.

Problematiku terénních praxí studentů geografie v Německu popisují, mj.: W. Bätzing (1998), R. Kazig, K. Vorauer (1998), na Slovensku J. Kancir (1998).

W. Bätzing (1998) uvádí příklady terénních cvičení studentů geografie v Německu v oblasti korelace ekologických, ekonomických a společenských obsahů. Cílem cvičení je, aby studenti pochopili realitu a analyzovali své zkušenosti.

R. Kazig a K. Vorauer (1998) popisují na příkladech realizace terénních cvičení studentů geografie na Technologické univerzitě v Mnichově. Rozlišují tři úseky při organizování terénních cvičení: příprava, jejich plnění a interpretace výsledků po absolvování terénních cvičení; dále poukazují na kritické úvahy studentů a příklady zkušeností.

Naproti tomu J. Kancir (1998) zdůrazňuje důležitou úlohu zahraničních výjezdů a terénních cvičení studentů geografie ve vzdělávání budoucích učitelů z hlediska budoucí integrace Slovenska do Evropské unie.

Autor této práce provedl v období 1999-2000 dotazníkové průzkumy mezi studenty geografie a snažil se prokázat, že terénní cvičení v rámci studia zeměpisu výrazně přispívají k formování předmětových kompetencí v oblasti geografie. Dotazníkové průzkumy byly provedeny na následujících vysokých školách: Lodžské univerzitě (UL), Univerzitě Mikuláše Koperníka v Toruni (UMK), Univerzitě Marie Curie Skłodowské v Lublinu (UMCS), Slezské univerzitě (UŠ), Jagellonské univerzitě (UJ) a Pedagogické akademii v Krakově (AP).

Předmětová a regionální terénní cvičení jsou nejdůležitějším doplněním činností v oblasti formování předmětových kompetencí studentů geografie. Důležitým prvkem provedených průzkumů byl rozbor vlivu vybraných forem vzdělávání (kamerální způsob vedení výuky, terénní cvičení, odborná praxe) na formování jednotlivých předmětových a didaktických kompetencí studentů geografie a také stupeň zvládnutí těchto kompetencí dotazovanými studenty.

Studenti geografie během terénní praxe (a nejen teoretických činností) získali předmětové kompetence v oblasti:

- zpracování měření výšky a vzdálenosti v terénu;
- provádění měření a odečítání na meteorologické stanici;
- používání busoly;
- orientace plánu a mapy (používání mapy v terénu);
- zpracování terénního náčrtku a terénního profilu.

Mezi kompetencemi byly rovněž ty, které mají schopnost utvářet se v rámci terénních cvičení. Z výsledků dotazníkových průzkumů vyplývá, že studenti geografie ve větší míře zvládli tyto kompetence v průběhu teoretických činností než během terénní praxe. Týkalo se to kompetencí v oblasti:

- průzkumu a vysvětlení půdních profilů;
- průzkumu a klasifikace základních nerostů a hornin;
- průzkumu horninového pokryvu;
- průzkumu vrstvení, průběhu a úklonu vrstev, vysušování;
- pochopení hlavních součástí přírodního prostředí (tvarů reliéfu, půd, vod, ovzduší, flóry) a jejich vzájemného působení.

Je obtížné pochopit, proč studenti geografie – budoucí učitelé měli problémy se zvládnutím těchto kompetencí na terénních cvičeních a vyhodnotili teoretické činnosti jako nápomocné k získání vyjmenovaných kompetencí. Je přijatelné, že vedoucí terénních cvičení nevybírali objekty v terénu a nevytvořili vhodné podmínky během cvičení. Je pravděpodobné, že zajímavé kamerální způsoby vedení výuky na škole (přednáška, cvičení) a klidná atmosféra těchto činností jsou pro mnohé studenty účinnou formou získávání znalostí a dovedností, než terénní cvičení. Nicméně výsledky dotazníkových

průzkumů v testovaných školách by u přednášejících a organizátorů terénních cvičení měly vést k zamyšlení (Osuch, 2002, 2004).

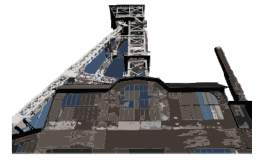
Na základě provedených dotazníkových průzkumů bylo zjištěno, že studenti geografie všech testovaných škol mají potíže ve vedení terénních činností. Nedostatek této dovednosti je výsledkem především omezených možností jak organizovat tyto činnosti během odborné praxe studentů geografie na školách. Kromě toho učitelé zeměpisu – vedoucí studentských praxí se často vyhýbají vedení terénní činností ze zeměpisu, zejména na středních školách (dnes vyšší odborné školy). V současné době je znepokojujícím jevem malý počet terénních aktivit (hodin v terénu) vedených studenty geografie, kteří vykonávají odbornou praxi právě na vyšších odborných školách.

Autor předložené práce se domnívá, že výsledky výzkumů jsou velice neuspokojivé jak ve skupině studentů geografie – budoucích učitelů, tak i aktivních učitelů zeměpisu. Nedostatek kompetencí k praktickému vedení terénních cvičení neupřednostňuje využití možností k vedení terénní výuky zeměpisu. Několik let hospitací, které se týkaly praxe studentů geografie na různých typech škol, poukazuje na značný pokles terénní výuky v programu praxí.

V důsledku vedených dotazníkových průzkumů (2009) kompetenci v oblasti plánování a uskutečňování zeměpisných terénních výzkumů na známku 5 (bardzo dobry) získalo necelých 31% učitelů gymnázia a dalších 28% přiznává, že ji získalo na známku 4 (dobry). Téměř 6% nedokáže takové činnosti plánovat ani provádět, téměř 21% to dělá špatně (hodnocení 2 body) a kolem 23% průměrně (hodnocení 3 body). Učitelé lyceí tuto dovednost na známku 5 (bardzo dobry) získali v necelých 15% a dalších 29% přiznává, že ji získalo na známku 4 (dobry). Téměř 11% nedokáže takové činnosti plánovat ani provádět, téměř 17% to dělá neprofesionálně (hodnocení na 2 body) a kolem 29% na hodnocení 3 bodů. Obdobně slabých výsledků bylo dosaženo studenty prezenčního studia, kteří nemají zkušenosti ve vedení terénních cvičení, i když ve skutečnosti se průběžně zúčastňují regionálních a předmětových terénních cvičení.

V současné době, v důsledku vedených dotazníkových průzkumů týkajících se předmětových kompetencí z geografie, autor této publikace ocenil rovněž jejich prameny. Regionální a předmětová terénní cvičení mají u učitelů zeměpisu největší vliv k dosažení následujících předmětových kompetencí z geografie:

- v oblasti orientace na mapě,
- v oblasti odečítání a měření absolutní a relativní výšky,
- v oblasti rýsování plánů, náčrtků a terénních profilů,
- v oblasti průzkumu a klasifikace základních nerostů a hornin,

- v oblasti průzkumu a výkladu k půdním profilům (jen v případě učitelů gymnázií).

Účast na terénních cvičeních přispívá nejen získávání jednotlivých meritorních kompetencí studentů zeměpisu, ale vzdělání didaktických kompetencí.

Ve vyjmenovaných 40 průzkumech předmětových kompetencí jen pět považovalo terénní praxi za nejdůležitější v jejich získání.

Autor předložené práce navrhuje:

- změnit systém podpory (a ne pravidelně omezovat) regionální a předmětová terénní cvičení na zeměpisných studiích,
- upravit organizaci terénních cvičení,
- předcházet náhodným výběrům kádrů vysokoškolských učitelů na terénních výjezdech (zamezení doplnění úvazku a ne výběry učitelů různých oborů),
- zavedení konkrétní formy zápočtů terénních cvičení studentů (ústní zkoušky, pracovní list a nejenom přípravy a přednesení (předčtení) referátu),
- uvažovat o zavedení předmětu terénní praxe pro budoucí učitele (na učitelském směru), aby pochopili metodologii vedení výzkumů a terénních cvičení, terénních pozorování),
- u učitelského směru pedagogické terénní praxe by měla být základem účast pracovníka ústavu zeměpisné didaktiky.

Uvedené návrhy sice hned nevyřeší problém formování kompetencí na terénních činnostech, ale přispějí k optimálním podmínkám. Po finanční stránce navrhované změny nejsou významné, neboť studenti si sami platí ubytování a stravu. Tento problém vyžaduje konkrétní řešení a zároveň i pokračování výzkumů v této oblasti.

Jedním ze zajímavých způsobů vzdělávání učitelů zeměpisu, navrhovaným na Lodžské univerzitě, byly terénní cvičení z didaktiky zeměpisu, a to na základě mnoholeté spolupráce s absolventy geografie, kteří uváděli četné meritorní a organizační problémy při vedení terénní výuky. Tvrdí, že kromě literatury předmětu učitelé pociťují neuspokojení, případně nedovedou pracovat s žáky v terénních podmínkách (Kucharská 1996).

Dalším důvodem k výběru tohoto typu výukového programu zeměpisu na všeobecně vzdělávací škole je nakládání na učitele povinnosti realizovat témata formou terénních cvičení. Výsledkem účasti v terénních cvičeních z didaktiky zeměpisu je pochopení tohoto předmětu budoucími učiteli a často opakovaná věta: „Terén je nejlepším zeměpisným pracovištěm na každém stupni vzdělávání“ není pouhou frází (Kucharska 1996). V dnešní době, při velkém počtu studentů geografie, není jednoduché zorganizovat terénní cvičení z didaktiky zeměpisu. V Institutu geografie a prostorového

managementu Pedagogické akademie v Krakově je jistou možností výběr terénních aktivit v oblasti vlastivědy, které doplňují obsah didaktiky zeměpisu a zároveň jsou vedeny pracovníky Ústavu zeměpisné didaktiky, kteří vykonávají korelace obsahu mezi těmito předměty.

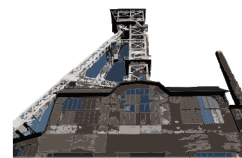
Překlad/Thumaczenie: Bronisława Ligocka

Použité zdroje:

- BÄTZING W. (1998) „Im Mittelpunkt die Menschen ...“ Erfahrungen mit einem ganzheitlichen Lernkonzept beim Geländepraktikum [W:] *Unterwegs ... Didaktische Aspekte von Exkursionen und Praktika* (ed. M. Heintel) *Zeitschrift für Hochschuldidaktik Beiträge zu Studium, Wissenschaft und Beruf*, 22. Jahrgang, Heft 2/1998, STUDIENVerlag Innsbruck-Wien, s. 8-16. ISBN 3-7065-1357-9.
- FLIS J. (1955) Wakacyjne prace polowe w programie studiów geograficznych WSP. *Rocznik Naukowo – Dydaktyczny WSP, zeszyt 4, Nauki Geogr – Biol.*, Kraków, s. 3-28.
- JANOWSKI I. (1999) Przygotowanie nauczycieli do prowadzenia zajęć terenowych w świetle badań ankietowych [W:] *Nauki geograficzne a edukacja społeczeństwa. Tom 1. Problemy nauczania geografii. Materiały XLVIII Zjazdu Polskiego Towarzystwa Geograficznego, Łódź 9-11 września 1999 r.* s. 240-244. ISBN 83-7171-275-8.
- JANOWSKI I. (2002) Efektywność zajęć terenowych [W:] *Geograficzne uwarunkowania rozwoju Małopolski* (pod red. Z. Górki i A. Jelonka). Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2002, s.519-526. ISBN 83088424-15-7.
- JANOWSKI I. (2004) *Metodyka wycieczek szkolnych*, Instytut Geografii AŚ, Kielce 2004, ss. 161. ISBN 83-919881-8-X.
- JANOWSKI I. (2007) *Wycieczki szkolne w nauczaniu przyrody i geografii* [W:] *Region w edukacji przyrodniczo-geograficznej* (red. M. Strzyż, A. Zieliński). *Nauki Geograficzne w Badaniach Regionalnych, Tom IV*, Kielce, Instytut Geografii Akademii Świętokrzyskiej im. Jana Kochanowskiego, Oddział Kielecki Polskiego Towarzystwa Geograficznego. s. 39-47. ISBN 978-89-60026-15-1.
- KANCIR J. (1998) Miesto a význam zahraničných exkurzií pri formovaní myšlienok europanstva budúcich učiteľov geografie. *Evropská dimenze v geografickém vzdělávání. Sborník referatů z mezinárodní konferenci konané 25-26.03.1998*

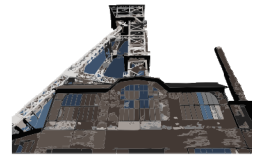
XXII SJEZD ČESKÉ GEOGRAFICKÉ SPOLEČNOSTI OSTRAVA 2010

- v Ostravě. Ostravská univerzita, Přírodovědecká fakulta Ostrava, s. 49-56. ISBN 80-7042-758-2.
- KAZIG R., VORAUER K. (1998) Empirische Sozialforschung konkret: Das antropogeographische Geländepraktikum am Geographischen Institut der Technologischen Universität München [W:] Unterwegs ... Didaktische Aspekte von Exkursionen und Praktika (ed. M. Heintel) Zeitschrift für Hochschuldidaktik Beiträge zu Studium, Wissenschaft und Beruf, 22. Jahrgang, Heft 2/1998, STUDIENVerlag Innsbruck-Wien, s. 35-43. ISBN 3-7065-1357-9.
- KUCHARSKA M. (1996) Ćwiczenia terenowe z dydaktyki geografii w przygotowaniu studentów do pracy w szkole. [W:] „Różne drogi kształcenia i doksztalcania nauczycieli geografii” pod red. J. Jarowieckiego i S. Piskorza. Materiały na konferencję naukową Kraków 23-24. 04 1996.
- MĄDRY J., ZIĘTARA T. (1996) Kształcenie nauczycieli geografii poprzez przedmiotowe i regionalne Ćwiczenia terenowe [W:] Różne drogi kształcenia i doksztalcania nauczycieli geografii (red. J. Jarowiecki i S. Piskorz). Materiały na konferencję naukową Kraków 23-24.04.1996, s. 123-135.
- MĄDRY J., OSUCH W. (2004) Regionalne i przedmiotowe Ćwiczenia terenowe w kształceniu nauczycieli geografii (na przykładzie krakowskiej Akademii Pedagogicznej). [W:] Kształcenie i doksztalcanie nauczycieli geografii w Polsce i w krajach Unii Europejskiej w drodze do jednoczącej się Europy. Pod red. W. Osucha i D. Piróg. Wyd. Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków 2004, s. 37-42. ISBN 83-7271-268-9.
- OKOŃ W. (1998) Wprowadzenie do dydaktyki ogólnej. Wyd. 4. Wydawnictwo „Żak” Warszawa, 423 s. ISBN 83-86770-21-X.
- OSUCH W. (2002) Kształcenie nauczycieli geografii o różnych specjalnościach w świetle reformy systemu edukacji a kompetencje nauczyciela geografii [W:] Czynniki i bariery regionalnej współpracy transgranicznej - bilans dokonau pod red. J. Kitowskiego. Rzeszów 2002, s.567-580. ISBN 83-88845-18-7.
- OSUCH W. (2004) Szkolne praktyki zawodowe studentów geografii a kompetencje nauczyciela geografii. [W:] Kształcenie i doksztalcanie nauczycieli geografii w Polsce i w krajach Unii Europejskiej w drodze do jednoczącej się Europy. Pod red. W. Osucha i D. Piróg. Wyd. Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków 2004, s. 54-60. ISBN 83-7271-268-9.
- OSUCH W. (2005) Regionalne Ćwiczenia terenowe na Pobrzeżu Gdańskim studentów geografii krakowskiej Akademii Pedagogicznej. [W:] Wymiar i współczesne wyzwania edukacji geograficznej. Red. S. Musielak. Uniwersytet Szczeciński, Instytut Nauk o Morzu, Polskie Towarzystwo Geograficzne, Oddział Szczeciński, Szczecin 2005, s. 21-24. ISBN 83-89402-24-6.
- PIRÓG D. (2008) Koncepcja praktycznego kształcenia studentów - przyszłych nauczycieli geografii [W:] Praktyczne przygotowanie studentów do zawodu nauczyciela w zmieniającej się rzeczywistości (red. Kraszewski K.), Wyd. Nauk. UP, Kraków, s. 86-95. ISBN 978-83-7271-514-2.
- PODGÓRSKI Z. (1997) Skrypt do Ćwiczeń z dydaktyki geografii. Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, Toruń 1997. ss.97. ISBN 83-231-0850-1.
- Program nauczania geografii w klasach I-III gimnazjum, 1999, (J. Mordawski, J. Makowski, M. Augustyniak), Wydawnictwo M. Rożak Gdańsk, ss. 76 ISBN 83- 86608-94-3.
- ŚWITALSKI E., (1985) Szkolne koła geograficzne i turystyczno-krajoznawcze. Wydawnictwo Szkolne i Pedagogiczne Warszawa, ss. 133. ISBN 83-02-02375-2.
- ŚWITALSKI E. (1990) Zajęcia terenowe w nauczaniu geografii [W:] Dydaktyka geografii w szkole podstawowej (red. A. Dylkowa), WSiP Warszawa, s. 285-313.
- TYWOŃSKI K. (1988) Nauczanie w pracowni geograficznej. WSiP Warszawa, ss. 198. ISBN 83-02-03392-8.
- WÓJTOWICZ B. (2006) Model organizacji imprez turystycznych i ich wykorzystanie w edukacji regionalnej i europejskiej [W:] Wojtowicz B. (red.) Funkcje turystyki i krajoznawstwa w strategii rozwoju regionów w Polsce, Kielce, s. 157-164.
- ZAJĄC S. (1995) Lekcja w terenie [W:] Zarys dydaktyki geografii (pod red. S. Piskorza). Wydawnictwo Naukowe PWN Warszawa, s. 149-150. ISBN 83-01-11745-1.

XXII SJEZD ČESKÉ GEOGRAFICKÉ SPOLEČNOSTI OSTRAVA 2010

Adresa autora:

Wiktor OSUCH
Pedagogical University of Cracow
Institute of Geography
Department of Geography Education
Cracow
Poland
wiktor_osuch@wp.pl, wikosuch@ap.krakow.pl